

Камбур А.В.,
кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціальної роботи та кадрової політики
Буковинського державного фінансово-економічного університету.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦІННІСНОЇ СФЕРИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Анотація. Автор прослідковує вимушений процес засвоєння населенням нової та незвичної субсидіарної (на противагу комунітарній) та ліберальної (на противагу тоталітарній) ідеології, що робить акцент на свободі особистості та виключно на її власній відповідальності за свою долю і долю близьких людей, і яка змінює знаки традиційних цінностей на протилежні.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтири, перехідне суспільство.

Актуальність. В широкому розумінні цінностями є предмети і явища (як матеріального, так і ідеального порядку), а також їх якості і властивості, які мають певну значущість для суспільства та особистості, тобто здатні задовольняти їхні потреби та різноманітні інтереси. У соціології цінності розглядаються головним чином як соціально-нормативні регулятори суспільного життя і поведінки людей, як фундаментальні норми (моральні, законодавчо-правові, релігійні та ін.), що забезпечують цілісність соціального організму [10, с.1216].

В психології поняттю «цінність» може надаватися декілька значень, в залежності від аспекту, який на даний момент розглядається:

1) Цінність як суспільний ідеал, вироблений суспільною свідомістю, абстрактне уявлення про атрибути належного у різних сферах суспільного життя, яке міститься в ньому.

2) Цінності, які постають в об'єктивованій формі у вигляді витворів матеріальної та духовної культури чи людських вчинків.

3) Соціальні цінності, переломлюючись через призму індивідуальної життєдіяльності, входять у психологічну структуру особистості у формі особистісних цінностей [7, с.442].

Рівень дослідження проблеми. Свого часу до досліджуваної проблеми зверталися Е.Дюркгейм, В.Франкл, Т.Парсонс та ін. Зміст цінностей зумовлений соціальними факторами, на що неодноразово вказував засновник французької соціологічної школи Е.Дюркгейм. Суспільство, на його думку, є сховищем усіх людських цінностей, які випливають із соціальної реальності. Така пози-

ція рішуче протистоїть позиції баденців, згідно з якою цінності знаходяться по той бік емпіричної реальності і можуть бути предметом лише віри, а не наукового пізнання [3, с.105]; [8, с.58-59].

Досить оригінальні думки щодо природи цінностей і значення їх для людини висловлює австрійський філософ і психолог В.Франкл. «Бути людиною, — пише він, — означає бути небайдужим до смислу, котрий вимагає здійснення, і цінностей, що вимагають реалізації. Це означає жити в полі напруги, що виникає між полюсами реальності та ідеалів, які вимагають матеріалізації. Людина живе ідеалами і цінностями. Людське існування не автентичне, якщо воно не виступає як само-трансценденція» [11, с. 285].

До ціннісної проблематики неодноразово звертався також видатний американський соціолог Т.Парсонс. У своїх працях він наголошував, що необхідно досліджувати не взаємодію реальних та ідеальних чинників, а взаємопроникнення соціальної та культурної систем, які не просто взаємозалежні у своєму розвитку, а взаємопроникають одна в одну.

Поняття «ціннісні орієнтири індивіда» було введено в соціологію у 20-х роках ХХ ст. американським соціологом Уільямом Томасом та польським соціологом Флоріаном Знанецьким, що жив певний час у США. Вони відомі як автори першої книги в галузі емпіричної соціології «Польський селянин у Європі і Америці» (Чикаго, 1921). Ціннісні орієнтири індивіда названі авторами розглядають як *соціальну установку*, що регулює його поведінку. У такому контексті ціннісні орієнтири стали предметом багаточисельних досліджень в американській та західноєвропейській соціології, а ще більше у соціальній психології. Як відображення фундаментальних соціальних інтересів людини, ціннісні орієнтири виражають її суб'єктивну життєву позицію, світоглядні та моральні принципи. У У.Томаса та Ф.Знанецького цінності набувають «ситуативного» характеру. Центральне місце в їхній теорії займає поняття «соціальна ситуація», яка включає як об'єктивно існуючі соціальні цінності, так і суб'єктивні установки. Формування особистісної системи цінностей відбувається при

«визначенні ситуації» індивідом за допомогою їхньої взаємодії та суперництва [1, с.357].

На сучасному етапі в царині цієї проблематики плідно працюють такі українські вчені, як В.Волович, Є.Головаха, О.Злобіна, М.Лукашевич, В.Тихонович, О.Донченко, А.Лобанова, І.Кононов, Н.Паніна, В.Тарасенко, Н.Ходорівська, М.Шульга, А.Ручка, С.Шудло, А.Ташенко та інші.

Суспільні перебудови сьогодні об'єктивно зумовили якісні зміни в системі соцієтальних відношень, які супроводжуються зміною фундаментальних механізмів соціального регулювання та якісною трансформацією соціальних інститутів. Зміни вплинули передусім на цінності та норми, які лежали в основі найважливіших соціальних інститутів.

Прийняття людини до соціуму передбачає обов'язковість з'ясування нею легітимно-домінуючої в суспільстві ціннісно-нормативної системи через її сприйняття. Якщо людина не сприймає легітимно-домінуючу ціннісно-нормативну систему соціуму, до якого вона прагне інтегруватися, то процес пристосування значно ускладнюється. Він може здійснюватися: а) соцієтально-неадекватним, неприхованим протиставленням особистісної системи ціннісних орієнтирів соцієтальній; б) мімікрійним, маскуванням особистісної нормативно-ціннісної системи під соцієтальну, тобто прихованим протиставленням особистісних ціннісних орієнтирів соцієтальним.

У цій статті конкретним об'єктом дослідження є українське суспільство, яке впродовж кількох років називали суспільством, що трансформується, суспільством перехідного типу, транзитним суспільством, а нині його, напевно, можна вже назвати посттрансформаційним, оскільки ЄС уже надав Україні статус країни з ринковою економікою. Отже, можна вважати, що трансформація від командно-адміністративної системи до ринкової відбулася, і почалася посттрансформаційна доба. Проте від зміни назви помітних змін у ньому не відбувається, адже, наприклад, рівень життя основної частини населення — один з найнижчих у Європі, людина все ще залишається соціально незахищеною тощо.

Метою статті є прослідкувати вимушений процес засвоєння населенням нової та незвичної субсидіарної (на противагу комунітарній) та ліберальної (на противагу тоталітарній) ідеології, що робить акцент на свободі особистості та виключно на її власній відповідальності за свою долю і долю близьких людей, і яка змінює знаки традиційних цінностей на протилежні.

Механізм «правової несвободи» поступився механізму «неправової свободи», який полягає в тому, що індивіди змушені все частіше вступати у

неправові стосунки (односторонні чи двосторонні, антагоністичні чи солідаристські) з владою, правоохоронними органами, злочинними угрупованнями чи елементами і т.ін.

Виходячи з мети, автор поставив **завдання** прослідкувати, яким чином посилюються внутрішні суперечності, які виникають внаслідок неузгодженості нормативних вимог з реальними умовами життя, що уможливило подальше існування «подвійної моралі», за якої відбувається порушення узгодженості між словом і ділом, а також виникає «тіньова нормотворчість», тобто створення неофіційних правил поведінки, якими і раніше керувались, і нині керуються певні особи (ділки, ловкачі, шахраї, злочинні елементи).

Такі ціннісні орієнтири, як ідеологічно заангажована соціальна активність поступилися місцем вседозволеності та безвідповідальності, а колективізм — індивідуалізму.

Інтенсивне розмивання попередньої системи цінностей радянського суспільства почалося наприкінці 80-х років ХХ ст. Переосмислювалося значення таких цінностей, як свобода, справедливість, демократія, права людини, гроші і т.ін. Переосмислення відбувалося не лише на рівні окремих індивідів, зокрема дисидентів, але й цілих соціальних груп.

Зміну ціннісних орієнтирів, яка відбулася на території України, ми пропонуємо поділити на три етапи.

Перший етап (з 1985 до 1994 року) можна характеризувати руйнацією попередньої пануючої системи ідеологізованих радянських цінностей, найважливішими серед яких були розвинутий соціалізм, радянський спосіб життя, соціалістична демократія та інші, які нав'язувалися людям, котрі вірили, що «наша демократія», «наш спосіб життя» — найдемократичніші у світі. Хоча це було далеко не так. На цьому етапі відбувалася диференціація більш-менш однорідного у ціннісному відношенні суспільства, перетворення його в суспільство різнорідне, ціннісно гетерогенне. Зазначимо, що серед основних причин цих тектонічних просувань було масове розчарування у можливостях державного патерналізму, відчуття невідповідності того, що діється, з тим, що має бути. Для цього періоду характерними були достатньо висока політизація більшості громадян, яка виявлялася у зростаючому рейтингу таких цінностей, як «свобода», «демократія», «незалежність», «права людини»; і навпаки, такі ідеологізовані радянські цінності, як «інтернаціоналізм», «колективізм», «ентузіазм», «боротьба» і т.ін. в той час стрімко втрачали своє значення і відходили на другий план.

На *другому етапі* (1994-1998 рр.) найбільш важливими стали передусім процеси прискореного ціннісного розмежування між елітними та масовими групами, а також між молоддю та людьми старшого покоління. Масові прошарки нашого суспільства, відчуваючи себе «безпритульними», кинутими державою на призволяще, засвоювали нові цінності, які являли собою складний конгломерат «старого» і «нового», результат свого роду «адаптації» попередніх соціально-політичних, патерналістських установок до реальності, в якій держава не бере участь.

Разом з тим, у цей період наше суспільство, яке ми розглядаємо як сукупність соціально-демографічних груп, все ж таки зберігало свою однорідність (принаймні, стосовно базових, значущих для більшості населення цінностей), чого мало хто очікував з огляду на широко розповсюджені уявлення про притаманні йому глибокі розколи. Тобто ціннісне ядро масової свідомості, звільняючись від поверхово-ідеологізованої «оболонки», все ж таки демонструвало свою кремезність. Можна сказати, що воно протистояло процесам свого розпорошення та поляризації, еволюційно трансформуючись, але не знищуючись. Передусім, ціннісна поляризація суспільства виявлялася у зростаючому розмежуванні між «батьками» та «дітьми» (між старшою — більше 55 років — віковою категорією та молоддю до 25 років), а також між людьми з вищою освітою та малоосвіченими громадянами.

Тут важливо зазначити, що поляризація за віковою ознакою торкалася низки ключових для сучасного суспільства цінностей, пов'язаних з новими, ринковими відносинами, які найточніше характеризують особливості адаптації до них поляризованих вікових груп. Це такі цінності, як «власність», «праця», «гроші», «свобода», «власна гідність», «працелюбство», «підприємливість», «професіоналізм», «освіченість» та ін.

Нарешті, *третій етап* (розпочався з 1998 р.) ознаменований неузгодженими процесами ціннісної консолідації та ціннісного розмежування всередині самих елітних груп, а також закріпленням у свідомості широких мас ціннісних орієнтирів, які допомагають їм адаптуватися до соціальної дійсності, вистояти і досягти успіху.

За даними І.Мартинюк та Н.Соболевої, серед основних цінностей на перші місця за важливістю, як і слід було очікувати, вийшли: «матеріальні статки, благополуччя дітей, здоров'я, міцна родина» [6, с.348]. Це і зрозуміло, оскільки більшість людей в Україні зосереджені безпосередньо на проблемах повсякденного виживання у цей складний і жорсткий час. Вони прагнуть одержати ту культуру і обрати ті цінності, що допоможуть їм вистояти і домогтися успіху: насамперед це «ціка-

ва робота, підвищення освітнього рівня, незалежність у справах, судженнях і вчинках, розширення культурного кругозору і доступ до культурних цінностей» [Там само, с.349]. Цінуються також особисті свободи і «демократичні надбання» у вигляді свободи слова, свобода підприємницької ініціативи, можливості критикувати і контролювати владу. «Попри очікування, не надто високо оцінюється відсутність значної майнової диференціації, уникнення поділу суспільства на багатих і бідних, вищі і нижчі прошарки» [Там само].

Тобто можна констатувати певне зниження напруженості з приводу чужого багатства і очевидний відхід від уявлень про зрівнялівку як соціальної справедливості. Тим самим готується ґрунт для сприйняття майнової нерівності в суспільстві як норми. При цьому створення в суспільстві рівних для всіх стартових можливостей продовжує сприйматися як одна з найбільш важливих цінностей. Стабільно високими залишаються цінності суспільного визнання і сприятливої морально-психологічної атмосфери в суспільстві. Усе це свідчить про поступове вироблення у широких мас українського населення нових ціннісних пріоритетів.

На нашу думку, ми повинні згадати і про тенденцію формування та розвитку так званого «споживчого індивідуалізму» чи «адаптаційного індивідуалізму», що характерно для всього трансформаційного періоду. Ця тенденція у свій час відмічалася І.Клямкіним [5] і Г.Дилигенським [4]. На їх думку, індивідуалізм, характерний для пострадянської людини, це не індивідуалізм західного суспільства, який допускає наявність громадянського суспільства, розвинутої системи соціальних зв'язків, високої культури і т.ін. Пострадянський індивідуалізм — це передусім не зовсім адекватна реакція на попередній, такий, що насаджувався зверху, колективізм, і зворотним його боком є знищення соціальних зв'язків, слабкість громадянського суспільства, відсутність солідарності у відстоюванні своїх соціальних та політичних прав.

На відміну від консолідованого західного суспільства, українське суспільство атомізоване, до того ж цей стан характеризує усі його основні соціальні групи, враховуючи і політичну еліту, яка захоплена безперервною внутрішньою боротьбою за владу і не здатна захищати не лише загальнонаціональні, але й власні групові інтереси.

У порівнянні з серединою 90-х років минулого століття, за даними соціологічного моніторингу «Українське суспільство 1992-2010 рр.» за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К., 2010, сьогодні не задоволені своїм життям в Україні 44,0 % її мешканців, а своїм становищем у суспільстві — 46,6 %. Таких, хто позитивно оцінює своє жит-

тя, усього 28,4 %, а становищем у суспільстві задоволені лише 19,5 %. Решта від оцінок утримується.

Сподівання на поліпшення життя в найближчі роки важко назвати оптимістичними. Кожен другий (50,1 %) упевнений, що ніякого покращення не буде, і лише 21,1 % вважають, що їхнє життя найближчим часом більш-менш покращиться. А понад 25 % опитаних перебуває в невизначеності щодо найближчого майбутнього [2, с.72].

Невизначеність ситуації на ринку праці в Україні та необхідність самостійного пошуку нових джерел доходу для своїх сімей «увімкнули» механізм самоорганізації як один із принципів синергетики. Одним з ефективних способів виживання стала трудова міграція мешканців країни за її межі, як один із способів виживання.

У зв'язку із проблемами, про які йдеться в статті, серед громадян України поширюються песимістичні настрої, зневіра в краще майбутнє. Філософсько-соціологічна концепція песимізму мало кого приваблює, але це досить важлива проблема, яка вимагає не тільки своєї подальшої теоретичної розробки, але й практичного розв'язання. Справа в тому, що песимістично налаштована особистість часто примиряється з постійною пригніченістю, оскільки сподівається, що відмова від активного прагнення до успіху позбавить її від стресів і дистресів. Однак це помилкова думка. Домінуючий негативний фон, характерний для такої особистості, значно знижує її життєвий тонус і продуктивність будь-якої діяльності. Безперечно, не можна повністю уникнути негативних емоцій та й недоцільно, оскільки вони також в окремих випадках мобілізують людину. На думку багатьох біологів, людина не повинна дозволяти своєму мозкові «звикати» до неприємностей. Видатний канадський біолог зі світовим ім'ям Ганс Сельє, зокрема, рекомендує забувати про «безнадійно огидливе» й частіше бувати серед людей, працюючи та спілкуючись з ними [9, с.65].

Підсумовуючи проведений аналіз, необхідно зазначити, що для всього досліджуваного нами періоду характерна принципова незавершеність у формуванні єдиної несуперечливої системи цінностей, яку б поділяла переважна більшість українського суспільства. Існуючі блоки старих та нових цінностей не створюють ціннісної єдності, вони часто конфліктують між собою, не дозволяючи сформуватися стійкому «ядру» нової системи цінностей. Ціннісні конфлікти спостерігаються не лише між різними професійними та соціально-демографічними групами, але й усередині основних соціальних груп українського суспільства. Жодна з них не є однорідною за своїми ціннісними орієнтирами, які часто виглядають непослідовними

і суперечливими. Завдяки цій непослідовності і суперечливості виявляються помітні коливання всередині елітних та масових груп.

Зміна соціальних умов, суспільних ціннісних орієнтирів призводить до того, що механізм відтворення останніх перестає бути провідним, він поступається місцем адаптаційним механізмам. Динаміка індивідуальної ціннісної системи особистості у трансформаційному суспільстві може виявлятися так:

1. *збереження попередньої ціннісної системи суб'єкта*, не дивлячись на суспільні зміни що відбуваються. Сформована в процесі минулого досвіду індивідуальна система ціннісних орієнтирів слугує своєрідним фільтром для ціннісної інформації, яка надходить ззовні;

2. *розлад індивідуальної ціннісної системи*. Стан, який означає початок руйнації індивідуальних цінностей;

3. *криза індивідуальної ціннісної системи*, відчуження і самовідчуження, ціннісний вакуум;

4. *розвиток* — така зміна в ціннісно-орієнтаційній системі особистості, коли збагачується внутрішній зміст ціннісних орієнтирів за допомогою механізму адаптації до соціокультурного середовища, що змінюється.

Відомо, що процес трансформації в нашому суспільстві охопив усю систему соціальної організації та систему життєвих цінностей, що знайшло своє відображення в індивідуальній свідомості особистості. Глибокі зміни, які охопили широкий спектр соціальних чинників, вимагаючи зміни стратегії життя і техніки повсякденної поведінки, зумовили необхідність введення в дію нових адаптаційних механізмів. Для багатьох це завдання виявилось занадто складним.

За нинішніх умов *довіра, впевненість* у завтрашньому дні, *готовність* до активної діяльності заради сьогодення та майбутнього, *соціальна активність* і т.ін. є важливими цінностями суб'єктивного порядку, без яких неможливі й інші цінності. Звідси можна вивести *принцип адаптації через соціальну активність і діяльність*, у процесі яких створюються життєво важливі цінності. А особистість застосовує ціннісні орієнтири в своїй поведінці, якщо вони цілком відповідають її реальним можливостям, і вона практично не наслідуює їх, якщо вони виконують функцію смислової компенсації відсутніх можливостей.

Що стосується недалекого майбутнього, напрошується все-таки оптимістичний висновок. Образно кажучи, як транзитний поїзд у кінцевому рахунку прибуває на станцію свого призначення, так і наше суспільство, що має необхідний науково-технічний, творчий потенціал за законами соціальної еволюції та при хорошому керівництві

(пройшовши складний шлях свого розвитку), займе гідне місце в числі найрозвинутіших країн світу, які, на думку відомих західних соціальних філософів Е.Фромма, Д.Белла, О.Тоффлера, Й.Масуди та ін., увійшли вже в стадію «постіндустріального» суспільства, а в майбутньому побудують синергетичне суспільство. Синергія ж, як відомо, базується на принципах самоорганізації та саморозвитку. Та й ринкова економіка базується на цих принципах і про їх часткове застосування українськими громадянами уже йшлося в статті. Відповідним чином відбуватимуться позитивні зміни в ціннісних орієнтаціях людей, особливо молоді, поступово здійснюватиметься їх соціалізація та одухотворення.

Література:

1. Американская социология. Перспективы, проблемы, методы / Под ред. Т. Парсонса: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1972. — 392 с.
2. Ворона В., Шульга М., Українське суспільство. 1992—2010. Соціологічний моніторинг — К.: Вид.-во НАН України ; Ін-т соціології НАН України., 2010. — 636 с.
3. Гофман А.Б. Эмиль Дюркгейм о ценностях и идеалах // Социологические исследования. — 1991. — №2. — С. 104-106.
4. Дилигенский Г.Г. Реформы и общественная психология // Власть. — 1998. — № 3. — С. 78-91.
5. Клямкин И.М. Политическая социология переходного общества // Политические исследования. — 1993. — № 4. — С. 41-64.
6. Мартинюк І., Соболева Н. Країна, держава, вічизна: образи України у масовій свідомості // Українське суспільство — 2003. — Соціологічний моніторинг. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. — С. 343-353.
7. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. — 2-е изд., — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.
8. Ручка А.А. Ценностный подход в системе социологического знания. — К.: Наукова думка, 1987. — 156 с.
9. Селье Г. Стресс без дистресса. — М.: Прогресс, 1979. — 178 с.
10. Социология. Энциклопедия.— Минск: Книжный дом, 2003. — 1310 с.
11. Франкл В. Человек в поисках смысла / Пер. с англ. и нем. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.

Камбур А.В. Функционирование ценностной сферы в современном украинском обществе. — Статья.

Аннотация. Автор исследует вынужденный процесс освоения населением новой субсидиарной (в отличии от коммунитарной) и либеральной (в отличии от тоталитарной) идеологии, которая делает акценты на свободе личности и исключительно на ее собственной ответственности за свою судьбу и судьбу близких для нее людей, и которая изменяет знаки традиционных ценностей на противоположные.

Ключовые слова: ценности, ценностные ориентации, переходное общество

Kambur A.V. Functioning of Values in Modern Ukrainian Society. — Article.

Summary. The author studies the forced process of mastering by the population of an unusual subsidiary (opposite to communitarian) and liberal (opposite to totalitarian) ideology which emphasizes personality's freedom and solely his/her own responsibility for his/her own and their close people's destiny that changes signs of traditional values into opposite ones.

Key terms: values, value orientations, society of transitive type.